DEVIANT XULQ-ATVORNING IJTIMOIY OMILLARI VA JAMIYAT BARQARORLIGIGA TA’SIRI

Jabborova Sabrina G‘olibjon qizi
Guliston davlat universiteti talabasi
Ilmiy rahbar: Temirova Nilufar Erkinovna

Annotatsiya: Mazkur maqolada deviant xulq-atvorning ijtimoiy sabablari va jamiyat barqarorligiga ta’siri O‘zbekiston misolida ijtimoiy-falsafiy nuqtai nazardan o‘rganiladi. Oilaviy muhit, tengdoshlar ta’siri, iqtisodiy omillar va ijtimoiy institutlarning zaiflashuvi deviant xulq-atvorni shakllantiradigan asosiy omillar sifatida ko‘rib chiqiladi. Maqolada deviant xulq-atvorning turli shakllari — giyohvandlik, jinoyatchilik, zo‘ravonlik va ijtimoiy passivlik tahlil qilinib, ularning jamiyat barqarorligiga va kadrlar salohiyatiga sistemali ta’siri ochib beriladi. Profilaktikada mahalla instituti, oila va ijtimoiy ish xizmatlarining hamkorlik modeli tavsiya etiladi.

Kalit so‘zlar: deviant xulq-atvor, ijtimoiy omillar, jamiyat barqarorligi, oilaviy muhit, tengdoshlar ta’siri, profilaktika, ijtimoiy ish, mahalla, kadrlar salohiyati, O‘zbekiston.

KIRISH. Har qanday jamiyatning barqarorligi va taraqqiyoti, eng avvalo, uning a’zolarining ijtimoiy xulq-atvor madaniyati va qadriyatlar tizimiga bog‘liq. Ijtimoiy me’yorlar, qoidalar va qadriyatlardan chetlashadigan xulq-atvor deviantlik jamiyat barqarorligiga bevosita tahdid soluvchi hodisa sifatida barcha zamonlarda ilmiy va amaliy e’tiborni jalb qilib kelgan. Zamonaviy O‘zbekiston sharoitida esa ushbu muammo yangi o‘tkirlik kasb etmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi so‘nggi o‘n yilliklarda ulkan ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlarni boshdan kechirmoqda. Bozor iqtisodiyotiga o‘tish, urbanizatsiya jarayonlari, raqamli

texnologiyalarning hayotga kirib kelishi va ijtimoiy tabaqalanishning kuchayishi — bularning barchasi jamiyatning an’anaviy qadriyatlar tizimiga jiddiy bosim o‘tkazmoqda. Natijada, ayniqsa yoshlar orasida, deviant xulq-atvorning turli shakllari — giyohvandlik, huquqbuzarlik, zo‘ravonlik, ijtimoiy passivlik — kuchayish tendensiyasini namoyon etmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Oliy sudi ma’lumotlari yoshlar o‘rtasidagi huquqbuzarliklarning o‘sishini tasdiqlaydi. Yuldashova tadqiqotida esa deviant xulq-atvorning nafaqat huquqiy, balki chuqur ijtimoiy ildizlarga ega ekanligi ko‘rsatilgan. Bu ildizlarni aniqlash va ular asosida samarali profilaktika tizimini qurishsiz jamiyat barqarorligini ta’minlash va yuqori salohiyatli kadrlar yetishtirish mumkin emas. Shu maqsadda mazkur maqolada deviant xulq-atvorning ijtimoiy sabablari O‘zbekiston kontekstida tahlil qilinib, uning jamiyat barqarorligiga ta’siri ko‘rib chiqiladi va profilaktika yo‘nalishlari belgilanadi.

DEVIANT XULQ-ATVORNING IJTIMOIY SABABLARI

Oilaviy muhit: birinchi va eng muhim omil. Oila — shaxsning ijtimoiylashuvi ro‘y beradigan birlamchi institut. Oilaviy muhit deviant xulq-atvorni shakllantirishda yoki uning oldini olishda hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, oilaviy nizolar, zo‘ravonlik, ota-onaning giyohvandligi yoki alkogolizmi, yoki aksincha, farzandga nisbatan haddan ziyod qattiqqo‘llik yoki befarqlik — bularning barchasi farzandda deviant xulq-atvorni rivojlantirish uchun qulay zamin yaratadi. Sotsiologik jihatdan bu hodisa ijtimoiy o‘rganish nazariyasi (Bandura, 1977) orqali tushuntiriladi: bola oiladagi xulq-atvor namunalarini kuzatadi va taqlid qiladi. Agar ota-onaning o‘zi deviant xulq-atvor namunasini ko‘rsatsa zo‘ravonlik, alkogolizm, huquqbuzarlik bola uchun bu “me’yoriy” xulq-atvor bo‘lib qoladi. Qurbonboyeva va Ilhomov O‘zbekistondagi tadqiqotlarida deviant xulq-atvor ko‘rsatgan yoshlarning 60 foizidan ko‘prog‘i nofaol yoki muammoli oilaviy muhitda voyaga yetganligi aniqlangan. O‘zbekiston an’anaviy jamiyatida oila deviant xulq-atvorga qarshi eng kuchli himoya omili bo‘lishi mumkin, ammo bu faqat oilaviy munosabatlar sifatli, hissiy jihatdan sog‘lom va o‘zaro hurmatga asoslangan bo‘lganda. Zamonaviy iqtisodiy bosim, ota-onalarning uzoq ishda bo‘lishi va raqamli texnologiyalarning oilaviy muloqotni siyraklashtirishi ushbu himoya funksiyasini zaiflashtirib bormoqda.

Tengdoshlar ta’siri: deviantlikning tarqalish mexanizmi. Tengdoshlar guruhi, ayniqsa o‘smirlik davrida, shaxsning xulq-atvoriga oiladaн ham kuchliroq ta’sir o‘tkazishi mumkin. Tengdoshlar guruhida mansub bo‘lish ehtiyoji Maslov ierarxiyasining uchinchi bosqichi shunchalik kuchli bo‘ladiki, yosh inson guruh qadriyatlarini qabul qilish uchun o‘z axloqiy tamoyillaridan voz kechishga tayyor bo‘ladi. Deviant guruhga tushib qolgan yosh inson Bandura (1977) ta’riflaganidek, deviant xulq-atvorni “o‘rganadi”, “mashq qiladi” va mustahkamlaydi.

Zamonaviy raqamli muhit tengdoshlar ta’sirining geografik chegaralarini yo‘q qildi: internet va ijtimoiy tarmoqlar orqali yosh inson minglab kilometr uzoqlikdagi deviant guruhlar bilan aloqa o‘rnata oladi. Destruktiv onlayn jamoalar, ekstremistik guruhlar va giyohvandlikni targ‘ib qiluvchi kontentlar — bularning barchasi raqamli muhitdagi deviantlikning yangi shakllaridir. Yuldashova tadqiqotida virtual deviant guruhlarning O‘zbekiston yoshlari orasida tarqalishi va ularning real hayotdagi deviant xulq-atvorga ta’siri o‘rganilgan.

Ijtimoiy-iqtisodiy omillar: tengsizlik va imkoniyatlar yetishmovchiligi. Merton (1938) adaptatsiya modelida deviant xulq-atvorning eng muhim ijtimoiy-iqtisodiy sababi ko‘rsatilgan: jamiyat a’zolariga taqdim etilgan madaniy maqsadlar — boylik, muvaffaqiyat, tan olinish va bu maqsadlarga qonuniy yo‘l bilan erishish imkoniyatlari o‘rtasidagi tafovut deviantlikni keltirib chiqaradi. Bu tafovut ayniqsa ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan zaif qatlamlarda kuchli namoyon bo‘ladi.

O‘zbekistonda ijtimoiy tabaqalanishning o‘sishi va ta’lim sifatidagi mintaqaviy farqlar ushbu muammoni keskinlashtirmoqda. Qishloq yoshlari va shahar periferiyasi aholisi ko‘pincha sifatli ta’lim, kasbiy o‘sish va qonuniy daromad imkoniyatlaridan mahrum. Natijada Merton ta’riflaganidek, maqsad bor — ammo qonuniy yo‘l yopiq. Bu holat deviant, ayniqsa jinoiy, xulq-atvorga o‘tishning ijtimoiy-iqtisodiy zaminini yaratadi.

Ijtimoiy Institutlarning Zaiflashuvi. Durkheim (1897) anomiya nazariyasida ijtimoiy institutlar — oila, maktab, din, mahalla — jamiyatdagi me’yoriy tartibni saqlovchi asosiy kuchlar sifatida ko‘rsatiladi. Bu institutlar zaiflashganda yoki o‘z funksiyasini yo‘qotganda, ijtimoiy

anomiya — me’yorlar inqirozi kuchayadi va deviant xulq-atvor uchun qulay muhit vujudga keladi. Zamonaviy O‘zbekistonda urbanizatsiya va modernizatsiya jarayonlari an’anaviy institutlarni ayniqsa katta oila tizimi va mahalla institutini zaiflashtirib bormoqda. Maktab instituti ham muhim o‘rin tutadi: sifatli ta’lim va ijtimoiy jihatdan sog‘lom maktab muhiti yoshlarni deviantlikdan himoyalashning eng samarali vositalaridan biri. Ammo pedagoglarning past ish haqi, sinfdagi yuqori o‘quvchilar soni va individual yondashuvning yetishmasligi maktabning bu himoya funksiyasini zaiflashtirib qo‘ymoqda. Hirschi (1969) ta’kidlaganidek, maktabga bo‘lgan “majburiyat” va “ishtirok” elementlari susayganda, deviant xulq-atvor xavfi keskin oshadi.

DEVIANT XULQ-ATVORNING SHAKLLARI VA JAMIYAT BARQARORLIGIGA TA’SIRI

Giyohvandlik va alkogolizm: jamiyatning salohiyatini yutib ketish. Giyohvandlik va alkogolizm deviant xulq-atvorning jamiyat salohiyatiga eng og‘ir va qaytarilmas zarar yetkazuvchi shakllaridandir. Bu hodisalar nafaqat individual shaxsni, balki uning oilasini, mehnat jamoasini va mahallasini ham bir vaqtda zararlaydi. Iqtisodiy jihatdan esa giyohvandlik va alkogolizmning jamiyatga yetkazgan narxi — yo‘qolgan mehnat unumdorligi, tibbiy xarajatlar, ijtimoiy nafaqalar va jinoyatchilikka qarshi kurash davlat byudjetiga katta og‘irlik tushiradi.

O‘zbekiston Respublikasi Oliy sudi statistikasida narkotik moddalar bilan bog‘liq jinoyatlarning yoshlar orasida sezilarli ulushni egallab turishi qayd etilgan. Bu holat nafaqat huquqiy, balki chuqur ijtimoiy muammo sifatida talqin qilinishi zarur. Giyohvand yoki alkogol mukkasida ketgan yosh inson jamiyat uchun zarur kadrga aylanish imkoniyatini yo‘qotadi — bu esa kadrlar salohiyatiga yetkaziladigan eng og‘ir zarar hisoblanadi.

Huquqbuzarlik va jinoyatchilik: ijtimoiy kapitalning parchalanishi. Yoshlar jinoyatchiligi ijtimoiy kapitalning shaxslararo ishonch, hamkorlik va umumiy qadriyatlar asosidagi aloqalarning parchalanishining ham sababi, ham oqibatidir. Bir tomondan, ijtimoiy kapital past bo‘lgan muhitda ishonchsizlik, raqobat va begonalashuv hukmron bo‘lgan joyda jinoyatchilik gullab-yashnaydi. Ikkinchi tomondan, jinoyatchilik o‘zi ham ijtimoiy kapitalning yanada yemirilishiga olib keladi: jabrdiydalar va ularning atrofidagilar ishonchni yo‘qotadi, ijtimoiy faollikdan chekinadi va o‘zlarini himoya qilish uchun ijtimoiy hayotdan uzoqlashadi.

Kadrlar salohiyati nuqtai nazaridan yoshlar jinoyatchiligi ikki tomonlama zarar yetkazadi: jinoyatchi yosh o‘zi jamiyat uchun salohiyatli kadr bo‘lish imkoniyatini yo‘qotadi, ayni vaqtda jabrdiydalar va kuzatuvchilar ham ijtimoiy ishonch va xavfsizlik hissi pasayishi tufayli o‘z salohiyatlarini to‘liq namoyon qilishdan cho‘chiydi. Natijada butun jamiyatning umumiy ijodiy va ishlab chiqarish salohiyati pasayadi.

Ijtimoiy passivlik: ko‘rinmas, ammo keng tarqalgan deviantlik. Deviant xulq-atvorning eng kam e’tiborga olinadigan, ammo keng tarqalgan shakli ijtimoiy passivlik va befarqlik. Bu holat qonunni rasmiy buzmasdan ham kuzatiladi: yosh inson rasmiy ta’lim oladi yoki ishlaydi, ammo haqiqiy motivatsiya, mas’uliyat va ijodiy qo‘shilishsiz. Durkheim anomiyasi nuqtai nazaridan bu — “ritualizm” yoki “chekinish” tipining yumshoq ko‘rinishi: inson harakatlarning tashqi shaklini saqlab, ularning ichki mazmunini yo‘qotadi. Jamiyat barqarorligi uchun ijtimoiy passivlik ayniqsa xavflidir, chunki u ommaviy tus olishi mumkin. Fuqarolik jamiyatining asosi faol, mas’uliyatli va jamiyat hayotida ishtirok etuvchi fuqarolar. Passiv fuqarolar jamiyatida esa demokratik institutlar zaiflashadi, yemiruvchi kuchlar esa mustahkamlanadi. Shu sababli ijtimoiy passivlikka qarshi kurash — bu ham kadrlar salohiyatini, ham jamiyat barqarorligini ta’minlashning muhim strategik yo‘nalishidir.

PROFILAKTIKA: O‘ZBEKISTON UCHUN KOMPLEKS MODEL

Oila — profilaktikaning poydevori. Deviant xulq-atvorning oldini olishda oila eng muhim va eng samarali daraja hisoblanadi. Oilaviy profilaktika bir necha yo‘nalishda olib borilishi lozim: birinchidan, ota-onalar uchun “onalilik va otalik maktabi” dasturlarini rivojlantirish — farzand tarbiyasidagi zamonaviy yondashuvlar, hissiy intellekt va muloqot ko‘nikmalarini o‘rgatish; ikkinchidan, muammoli oilalarga ijtimoiy xizmatlar ko‘rsatish tizimini kuchaytirish — erta yordam deviant xulq-atvorning rivojlanishiga to‘sqinlik qiladi; uchinchidan, iqtisodiy qiyinchiliklarda

bo‘lgan oilalarga maqsadli ijtimoiy yordam ko‘rsatish — chunki iqtisodiy stress oilaviy muhitni buzishning asosiy omillaridan biri.

Mahalla: O‘zbekistonning noyob resursi. O‘zbekistoning an’anaviy mahalla instituti deviant xulq-atvorning profilaktikasida noyob va qaytarilmas milliy resurs hisoblanadi. Mahalla — bu Durkheim nazariyasidagi ijtimoiy hamjihatlik va nazoratning tirik namunasi. Mahalla a’zolari bir-birini shaxsan taniydi, bir-birining muammolaridan xabardor va bir-biriga nisbatan ijtimoiy mas’uliyatni his etadi — bu G‘arb shaharlarida yo‘qolgan, ammo O‘zbekistonda saqlanib qolgan noyob ijtimoiy kapital.

Mahalla asosidagi profilaktika modeli uch elementdan iborat bo‘lishi mumkin: kuzatish va erta aniqlash — mahalla faollarining xavf ostidagi yoshlarni erta belgilashi; muloqot va qo‘llab-quvvatlash — mahalla maslahatchilari va oqsoqollarining yoshlar bilan profilaktik ishlashi; hamkorlik — mahalla, maktab, “Inson” ijtimoiy xizmatlar markazi va ota-onalar o‘rtasidagi muntazam ma’lumot almashish. Xojibekov va Qurbonboev tadqiqotlarida ushbu modelni amalga oshirgan mahallalarda deviant xulq-atvor ko‘rsatkichlari sezilarli darajada past ekanligi ko‘rsatilgan.

Ta’lim tizimi: qadriyatlar va ko‘nikmalar maktabi. Ta’lim muassasalari deviant xulq-atvorning profilaktikasida oilaviy muhitdan so‘ng ikkinchi eng muhim daraja. Samarali profilaktika uchun ta’lim tizimida uchta yo‘nalish bo‘yicha ishlash zarur. Birinchi yo‘nalish — qadriyatlar tarbiyasi: yoshlarga ijtimoiy javobgarlik, empatiya, halollik va mehnatsevarlik kabi qadriyatlarni hayotiy ko‘nikmalar sifatida singdirish. Bu nazariy ta’lim emas balki amaliy mashg‘ulotlar, loyihali faoliyat va ijtimoiy xizmat orqali amalga oshirilishi lozim. Ikkinchi yo‘nalish — ijtimoiy-hissiy ko‘nikmalar: o‘z his-tuyg‘ularini boshqarish, stressga bardoshlilik, nizolarni tinch hal qilish va mas’uliyatli qarorlar qabul qilish ko‘nikmalarini shakllantirish. Uchinchi yo‘nalish — kasbiy yo‘naltirish: har bir o‘quvchining qiziqishi va qobiliyatiga mos kasbiy yo‘lni erta aniqlash va shu yo‘lda rivojlanishiga ko‘maklashish. Hirschi (1969) nazariyasida ta’kidlanganidek, aniq kasbiy maqsadga ega va shu maqsad uchun o‘qiyotgan yosh deviant xulq-atvorga kamroq moyil bo‘ladi.

Ijtimoiy ish xizmatlari: koordinatsion markaz. Ijtimoiy ish xizmatlari deviant xulq-atvorning profilaktikasida koordinatsion markaz vazifasini bajarishi lozim. Ijtimoiy ish mutaxassislari oila, maktab, mahalla va tibbiy xizmatlar o‘rtasidagi ko‘prik bo‘lib, xavf ostidagi yoshlarni erta aniqlash, ularning muammolarini har tomonlama baholash va maqsadli yordam ko‘rsatishni ta’minlaydi. “Inson” ijtimoiy xizmatlar markazlari tarmog‘ini deviant xulq-atvorning profilaktikasiga ixtisoslashgan bo‘linmalar bilan to‘ldirish O‘zbekiston uchun dolzarb strategik vazifa hisoblanadi.

XULOSA

Deviant xulq-atvorning ijtimoiy sabablari oilaviy muhit, tengdoshlar ta’siri, ijtimoiy-iqtisodiy omillar va institutlarning zaiflashuvi O‘zbekiston sharoitida murakkab va o‘zaro bog‘liq tizimni tashkil etadi. Bu tizimni tushunmasdan turib samarali profilaktika qurib bo‘lmaydi. Maqolada ko‘rsatilganidek, deviant xulq-atvor jamiyat barqarorligiga nafaqat to‘g‘ridan-to‘g‘ri huquqbuzarlik, zo‘ravonlik, giyohvandlik orqali balki bilvosita ham ijtimoiy kapitalning parchalanishi, ijtimoiy ishonchning yo‘qolishi va ommaviy passivlik orqali zarar yetkazadi.

Kadrlar salohiyatini yuksaltirish va jamiyat barqarorligini ta’minlash uchun deviant xulq-atvorning profilaktikasi davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishiga aylanishi zarur. O‘zbekistonning noyob milliy resurslari — mahalla instituti, an’anaviy oilaviy qadriyatlar va “Inson” ijtimoiy xizmatlar tarmog‘i bu yo‘nalishda kuchli poydevor bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Ushbu resurslarni zamonaviy ijtimoiy ish metodologiyasi bilan uyg‘un tarzda rivojlantirish deviant xulq-atvorni kamaytirish va jamiyat barqarorligini mustahkamlashning eng samarali yo‘lidir.

Xulosa o‘rnida ta’kidlash joizki, yoshlardagi deviant xulq-atvorga qarshi kurash — bu jazo va taqiq emas, balki sog‘lom ijtimoiy muhit yaratish, haqiqiy imkoniyatlar taqdim etish va har bir yoshning o‘z salohiyatini to‘liq namoyon qilishiga sharoit yaratish masalasidir. Aynan shu yondashuv O‘zbekistonning kelajak kadrlarini sog‘lom, faol va jamiyatga foydali fuqarolar sifatida shakllantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Durkheim E. Suicide: A Study in Sociology. — Glencoe: Free Press, 1897/1951.

2. Merton R.K. Social Structure and Anomie // American Sociological Review. — 1938. — Vol. 3. — №5. — P. 672–682.

3. Hirschi T. Causes of Delinquency. — Berkeley: University of California Press, 1969.

4. Bandura A. Social Learning Theory. — Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1977.

5. Bourdieu P. The Forms of Capital // Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education. — New York, 1986. — P. 241–258.

6. Xojibekov R., Qurbonboev S. Kasbiy muhitda ijtimoiy izolyatsiya va unumdorlikka ta’siri // Central Asian Journal of Academic Research (CAJAR). — 2025. — №2.

7. Yuldashova M. Zamonaviy O‘zbekistonda yolg‘izlik hodisasi: ijtimoiy-falsafiy tahlil. — Toshkent: Fan, 2026.

8. Qurbonboyeva N., Ilhomov J. Yoshlar o‘rtasida begonalashuv va uning ijtimoiy oqibatlari // O‘zbekiston ijtimoiy fanlari jurnali. — 2024. — №4. — B. 45–53.

9. O‘zbekiston Respublikasi Oliy sudi statistik ma’lumotlari. — Toshkent, 2024.

10. Maslow A.H. A Theory of Human Motivation // Psychological Review. — 1943. — Vol. 50. — №4. — P. 370–396.

11. Fromm E. The Sane Society. — New York: Rinehart & Company, 1955.